

BUDOWNICTWO Z ODPADÓW CERAMICZNYCH NA BIAŁOSTOCCZYŹNIE CZĘŚĆ 1. BUDYNKI ZE STŁUCZONYCH DACHÓWEK W CZARNEJ WSI KOŚCIELNEJ

Julianna Ciecuch¹, Paweł Gołębiowski¹, Jarosław Szewczyk²

¹ studenci Politechniki Białostockiej, Wydziału Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok

E-mail: jula2141@wp.pl

E-mail: pgolebiowski@outlook.com

² Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok

E-mail: j.szewczyk@pb.edu.pl

BUILDINGS MADE OF CERAMIC WASTE IN THE REGION OF BIAŁYSTOK PART 1. WASTE TILE-MADE BUILDINGS IN CZARNA WIEŚ KOŚCIELNA

Abstract

A number of vernacular houses of a unique construction still exist in the vicinity of Czarna Wieś Kościelna in the commune of Czarna Białostocka, region of Białystok (25 km north-east to Białystok), Podlaskie Voivodeship, N-E Poland. They are unique because of their wall construction, as their thick walls have been erected with ceramic waste (tiles or pottery) and clay or lime mortar. They are claimed to represent the specific *local architectural and cultural phenomenon* related to the sphere of vernacular material culture and vernacular architecture, especially. As such, they seem to be worthy of research because of their connections with local traditional ceramic crafts (pottery and tile production center in Czarna Wieś Kościelna), and because of their aesthetic values, construction parameters, etc.

The range and prevalence of such a cultural phenomenon has been the point of the authors' research interest, as the authors got also information about other buildings made of that type of construction, namely, in Białystok and in a few villages in communes Siemiatycze, Milejczyce, Tykocin, Michałowo, Korycin and Turośń Kościelna, with the prospects to find still more examples in the future. Therefore, the issue of range and prevalence of such buildings is also addressed to other researchers in the region.

In the article, which is the first one of a three-part series, the state-of-the-art of that indigenous construction is presented, and the examples of such architecture are listed with more detailed information about two dozen buildings in Czarna Wieś Kościelna. The wider historic and cultural context will also be sketched in the future second part; and the buildings erected with ceramic waste in other parts of the Podlasie region will be recognized and presented in the third part of the series. In total, the basis for the reasoning about history, features and prevalence of that local construction, as well as its impact on vernacular architecture in and outside the vicinity of Czarna Wieś Kościelna (namely, on examples of similar buildings in Czarna Wieś Kościelna, Karczmisko, Białystok, Łomy, Pomigacze, Siemiatycze, Milejczyce, Michałowo, Mierzwin Mały and Tykocin), are more than 20 examples of such buildings which have been surveyed in October, November and December 2016.

Streszczenie

W okolicy Czarnej Wsi Kościelnej położonej w gminie Czarna Białostocka (to jest jakieś 25 kilometrów na północny wschód od Białegostoku) znajdowało się co najmniej kilkanaście budynków o ścianach z odpadów ceramicznych (najczęściej z uszkodzonych dachówek), spajanych glinianą zaprawą strycharską lub zaprawą wapienną. Ich zaistnienie należy wiązać z funkcjonującym tam od końca XVIII wieku ośrodkiem produkcji ludowej ceramiki użytkowej. Autorzy traktują te budynki jako nie tylko interesujące wytwory ludowej kultury budowlanej, godne uwagi badawczej z racji swej specyfiki materiałowo-konstrukcyjnej, ciekawych cech estetycznych i związków z miejscową kulturą rzemieślniczą (w tym związków z lokalnym rzemiosłem ceramicznym), lecz również jako przejaw zaistnienia oryginalnego i unikalnego zjawiska na polu kultury materialnej regionu. Podobne obiekty znajdują się zresztą również w innych częściach Białostocczyzny, włącznie z Bia-

łymstokiem (dotychczas potwierdzono ich występowanie w gminach Siemiatycze, Milejczyce, Tykocin, Korycin i Turośń Kościelna), lecz występują tam sporadycznie.

W pracy podjęto więc temat budownictwa z odpadów ceramicznych jako zjawiska, jako swoistego fenomenu: opisano stan wiedzy na temat owego budownictwa, jego historii, rozpowszechnienia i wpływu na kulturę budowlaną obszarów sąsiednich. Zaprezentowane tu (w opisie i na fotografiach) budynki w gminie Czarna Białostocka zarejestrowano jesienią 2016 roku podczas badań terenowych; wówczas też przeprowadzono wywiady z mieszkańcami, dopełniające zebrany materiał badawczy.

Niniejszy artykuł jest elementem większej, trzyczęściowej rozprawy. O ile celem niniejszej pierwszej części jest przedstawienie budownictwa z odpadów ceramicznych jako spójnego i ciekawego zjawiska historyczno-architektonicznego, które zaistniało i rozwinęło się w okolicach Czarnej Wsi Kościelnej, to w części drugiej zaprezentowane zostaną głębsze związki tego zjawiska ze sferą lokalnej ludowej kultury materialnej (na przykładzie wybranych pracowni garncarskich w Czarnej Wsi Kościelnej i z uwzględnieniem informacji pozyskanych podczas wywiadów), a w trzeciej części zostaną przedstawione także – na prawach kontekstu porównawczego – przykłady podobnego budownictwa z innych obszarów Białostocczyzny, w tym niezwiązanego genetycznie z ośrodkiem garncarskim w Czarnej Wsi Kościelnej. Ten typ budownictwa rozwinął się bowiem na mniejszą skalę również wokół innych ośrodków ludowej ceramiki na Białostocczyźnie (zwłaszcza koło Siemiatycz i Milejczyc), a także sporadycznie występował poza obszarami bezpośredniego oddziaływania takich ośrodków.

Keywords: low-tech architecture; vernacular architecture; earthen architecture; indigenous building materials; architectural ceramics

Słowa kluczowe: architektura *low-tech*; architektura wernakularna; budownictwo z ziemi; miejscowe materiały budowlane; ceramika budowlana

WPROWADZENIE

Wieś podlaska, w tym też podbiałostocka, była od zawsze drewniana, co uważano bądź to za przymiot, bądź za wadę. Przywiązanie Podlasiaków do drewna skutkowało nieraz zabawnymi sytuacjami, na przykład jak ta wspomniana przez Zygmunta Glogera [1907, s. 146], mająca miejsce we wsi Jeżewo pod Tykocinem, gdzie „...gdy Jan Gloger w roku 1859 zniósł pańszczyznę i oczynszował włościan, pobudował im całą wioskę dla bezpieczeństwa ogniowego murowaną. Włościanie jednak nie mogli przywyknąć do mieszkań murowanych i oswoić się z przewiskiem 'kamieniczników', które im sąsiedzi nadawali. Jakoż gdy zostali w roku 1864 w domach murowanych uwłaszczeni, w ciągu lat kilku prawie wszystkie zburzyli i postawili sobie domy drewniane”.

Pomimo cyklicznych zmian (zarówno o charakterze katastrof dziejowych, jak też głębokich przemian ewolucyjnych)¹ podlaska wieś wciąż jeszcze – nawet obecnie, w kolejnej dekadzie XXI wieku – pozostaje w znacznej mierze drewniana. Wiele wsi na wschodniej i południowej Białostocczyźnie po dziś dzień ma zabudowę niemal wyłącznie z tego budulca. Przywią-

zanie do drewna nie wykluczało jednak innych materiałów i technik, również tych nietypowych, rzadko spotykanych. Na Białostocczyźnie stosowano bowiem wiele rozwiązań budowlanych o charakterze tanich substytutów opartych na pomysłowym wykorzystaniu miejscowych budulców.

Niektóre podlaskie wsie znane są głównie z budynków wzniesionych z nietypowych materiałów. Na przykład we wsi Uhowo koło miejscowości gminnej Łapy do dziś ostało się kilkanaście domów z połowy XX wieku mających ściany wzniesione z polan opałowych spajanych zaprawą cementowo-wapienną [M. Kusznerko 2011; M. Kusznerko, J. Szewczyk 2011]. We wsi gminnej Rudka kilkadziesiąt domów (jeszcze przed półwieczem było ich około czterdzieści, a dziś pozostało ponad dwadzieścia) ma konstrukcję strychulcową – z dwuwarstwowej słomianej plecionki pokrytej wapienną zaprawą tynkarską, z zasypką izolacyjną z miazgi z węgla drzewnego. We wsi Tworkowice w gminie Ciechanowiec kilkadziesiąt budynków ma ściany glinobite (często są one „zbrojone” jałowcem); budynki o ścianach ubijanych z ziemi gliniastej

¹Jarosław Szewczyk [2007, s. 119-139] wymienia kilkanaście takich dziejowych przełomów, silnie wpływających na kształt rozplanowań i zabudowy wschodniopodlaskich wsi: (1) tak zwaną *pormiarę włochną* po 1557 roku, (2) zniszczenia wojenne z lat 1658-1666, (3) zmiany w okresie Oświecenia, (4) osiemnastowieczną działalność gospodarczą Antoniego Tyzenhauza; (5) przemiany ekonomiczne w połowie XIX wieku, (6) uwłaszczenie chłopów w 1864 roku, (7) stopniowe przemiany powłaszczeniowe, (8) emigrację zarobkową, (9) przymusową emigrację z lat 1915-1922, czyli tak zwane *bieżeństwo*, (10) komasację gruntów oraz (11) przemiany ekonomiczne w okresie międzywojennym, (12) powojenną reformę rolną, (13) całokształt późniejszych przemian powojennych (dokończenie prac komasacyjnych, elektryfikacja wsi, typizacja w budownictwie); (14) przerwanie ciągłości rozwoju architektury i tradycyjnego rzemiosła budowlanego w okresie współczesnym.

wznoszono tam po pożarze, który tuż po drugiej wojnie światowej strawił niemal całą wieś [J. Szewczyk 2008]. We wsiach Czepiele i Nowodziel w gminie Kuźnica stoi kilka stodół z surowej cegły (a właściwie z bloczków glinoziemnych), zaś tu i ówdzie w całym województwie spotyka się budynki gospodarcze o ścianach z „lekkiej gliny” (ziemi gliniastej wymieszanej ze słomą, perzem lub wysuszonymi uprzednio łętami ziemniaczanymi). Są też wsie takie jak Kozarze w gminie Ciechanowiec, w których występują niemal wszystkie wyżej wymienione alternatywne konstrukcje domów i budynków gospodarskich.

Alternatywne rozwiązania materiałowe były na podlaskiej wsi propagowane i stosowane od bardzo dawna, mniej więcej od końca XVIII wieku aż do lat sześćdziesiątych XX wieku. Zwłaszcza w połowie XX wieku tanie *biedabudownictwo* „z materiałów miejscowych” promowano tu odgórnie jako remedium na wojenne zniszczenia i pauperyzację wsi, ale też jako alternatywę dla zabudowy drewniano-słomianej, krytykowanej za łatwopalność. Jednak opisów niektórych rodzajów alternatywnych rozwiązań materiałowo-konstrukcyjnych, zastosowanych w zabudowie podbiałostockich wsi, nie znajdziemy ani w piśmiennictwie naukowym, ani nawet w poradnikach budowlanych z tamtego okresu, były one bowiem wytworem pomysłowości miejscowych budowniczych i właściwie po dziś dzień nie zostały dostatecznie (o ile w ogóle) opisane w literaturze.

Jednym z takich rozwiązań było dość pospolite w okolicach Czarnej Wsi Kościelnej budownictwo z odpadów ceramicznych spajanych gliną. Doczekało się ono komentarza w zaledwie jednym artykule naukowym opublikowanym przed pięć laty [I. Horba, J. Szewczyk 2012]. Jest zaś na tyle ciekawe (pod wieloma zresztą względami) i słabo rozpoznane, a przy tym zagrożone unicestwieniem, że niepodjęcie jego dalszych badań byłoby stratą dla nauki.

Niniejszy artykuł prezentuje wyniki poszukiwań terenowych w gminie Czarna Białostocka, zwłaszcza zaś w okolicach Czarnej Wsi Kościelnej, odległej od Czarnej Białostockiej o zaledwie półtora kilometra. Poszukiwano budynków o ścianach z odpadów ceramicznych spajanych gliną. Ponadto poszukiwano informacji ustnych o tymże budownictwie, o jego historii i związkach z miejscowym ludowym rzemiosłem dachówkarsko-garncarskim². Poszukiwano też informacji o szerszym oddziaływaniu tegoż budownictwa, znajdując kilka budynków mających tę konstrukcję, lecz położonych w innych gminach, w tym w odległym

o 20 km Białymstoku; kilka innych przykładów budownictwa z odpadów ceramicznych znaleziono też w innych częściach województwa. Toteż za przedmiot rozważań przyjęto tu budownictwo z odpadów ceramicznych na całej Białostoczczyźnie, aczkolwiek najwięcej przykładów tegoż budownictwa znajduje się właśnie w okolicach Czarnej Wsi Kościelnej.

1. STAN WIEDZY

Omawiany typ budownictwa był raczej pomijany w opracowaniach naukowych. Brak też wzmianek o nim w innych publikacjach z kilkoma wyjątkami – na przykład przed ponad półwieczem Menandr Łukaszewicz [1959, s. 23] zaledwie lakonicznie wzmiankował, iż „*bez deskowania z odpadków produkcji ceramicznej dachówki i garnków we wsi Czarna Wieś Kościelna powiatu białostockiego pobudowano kilkanaście domów mieszkalnych i budynków gospodarczych. Na cokole, na zaprawie średnio tłustej gliny układa się na płask popękaną wichrowatą lub zbitą dachówkę lub czerepy garnków. Grubość ściany stosuje się zwykle około 50 cm. Budynki takie są trwałe, ciepłe i suche*”.

W jedynym opublikowanym dotąd artykule naukowym poświęconym po części tematyce miejscowego budownictwa z odpadów ceramicznych spajanych zaprawą glinoziemną lub ewentualnie cementowo-wapienną Inez Horba i Jarosław Szewczyk [2011] wymieniają 6 budynków mających konstrukcję będącą przedmiotem naszych rozważań.

Dwa budynki mają ściany z odpadów ceramicznych spajanych zaprawą cementowo-wapienną:

- dom w Czarnej Wsi Kościelnej przy ul. Pięknej 29, wzniesiony w 1935 roku;
- dom w Czarnej Wsi Kościelnej przy ul. Pięknej (numeru nie podano), wzniesiony w 1938 roku.

Cztery budynki mają ściany z odpadów ceramicznych spajanych zaprawą glinoziemną:

- dom nr 34 w Karczmisku (brak datowania);
- budynek pracowni garncarskiej Stary Młyn w Czarnej Wsi Kościelnej (brak datowania);
- budynek gospodarczy przy ul. Pięknej 32a w Czarnej Wsi Kościelnej (brak datowania);
- dobudówka domu przy ul. ks. E. Szapela nr 20 w Czarnej Wsi Kościelnej (brak datowania).

Wspomniani autorzy łączą owe budownictwo z miejscowymi tradycjami garncarskimi oraz piszą, że „...*podawane przez niektórych właścicieli lub ich sąsiadów datowanie kilku domów na koniec XIX wieku budzi pewne wątpliwości, lecz nie można zupełnie wykluczyć*

² Rzemiosło to było tematem jedynie krótkich opracowań etnograficznych [J. Cetera 1995].

prawdziwości takich informacji, toteż miejscowe budownictwo z ceramiki odpadowej, rozumiane jako lokalny fenomen architektoniczno-budowlany, zapewne zamyka się w latach mniej więcej 1880-1965". Na tym właściwie kończy się utrwalona w piśmiennictwie naukowym wiedza o podlaskich budynkach z odpadów ceramicznych. Podsumowując:

- lakonicznie opisano 6 budynków z odpadów ceramicznych, podczas gdy według naszej wiedzy, opartej na wywiadach z mieszkańcami Czarnej Wsi Kościelnej, było ich na Podlasiu (zwłaszcza w gm. Czarna Białostocka) znacznie więcej;
- ich datowanie jest niepewne, potwierdzone jedynie dla dwóch obiektów;
- ich opisy nie zawierają informacji o niuansach materiałowo-konstrukcyjnych;
- brakuje informacji ustnych pozwalających osadzić ten typ budowania w szerszym kontekście społeczno-kulturowym.

2. BUDYNKI O ŚCIANACH ZE STŁUCZONYCH DACHÓWEK W CZARNEJ WSI KOŚCIELNEJ, Z WIDOCZNĄ ORYGINALNĄ KONSTRUKCJĄ

Podczas badań terenowych przeprowadzonych w Czarnej Wsi Kościelnej jesienią 2016 roku odnaleziono kilka budynków pominiętych we wspomnianym artykule, a mających wyżej opisaną konstrukcję, to jest ściany wymurowane z odpadów dachówki lub skorup garncarskich. Oprócz tego uzyskano informacje o trzech budynkach tego typu położonych na dalszych terenach, a także o dwóch budynkach mających ściany wymurowane z pozagatunkowych kafli piecowych (w Milejczycach i w Siemiatyczach), dwóch budynkach mających ściany wymurowane z uszkodzonych rurek drenarskich (we wsi Mierzwin Mały koło Tykocina oraz w Michałowie) i o siemiatyckim budynku gospodarczym z gąsiorów dachówkowych. Łącznie jest to co najmniej 19 obiektów o ścianach wymurowanych z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej, a włącznie z kilkoma spoza miejscowości – ponad 20, co razem z pięcioma mającymi ściany z innych odpadów ceramicznych daje w sumie co najmniej 27 znanych nam obiektów. Informatorzy z gmin Czarna Białostocka, Milejczyce i Siemiatycze wspominali także o innych, nieistniejących już budynkach – zwłaszcza gospodarczych, rzadziej mieszkalnych – mających ściany wykonane z odpadów ceramicznych.

2.1. Dobudówka gospodarcza do domu w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 1

Na posesji na rogu ulic Świętojańskiej i Pięknej na jednej linii z drewnianym domem mieszkalnym

znajduje się niewielka, niska przysadzista dobudówka o konstrukcji żelbetowej słupowej, z wypełnieniem pól między tymi słupami murem z dachówkowych skorup spajanych zaprawą glinianą (część ścian jest wszakże wymurowana z pustaków cementowych). Mur dachówkowy jest bardzo starannie wykonany i pozostaje w znakomitej kondycji technicznej. Cała zaś dobudówka kryta jest również dachówką (esówką), tak iż dachówka stanowi *gros* materiału budulcowego tego obiektu. Nie uzyskano informacji o datowaniu obiektu (prawdopodobnie pochodzi on z drugiej połowy XX wieku).

Wzniesienie takiej ściany musiało być bardzo pracochłonne z uwagi na rozdrobnienie i gęste ułożenie stłuczki dachówkowej, której dokładne spojenie z oczyszczoną glinianą zaprawą garncarską wymagało dużej staranności wykonawczej (przygotowanie takiej zaprawy również jest procesem pracochłonnym). Jednak pomimo upływu kilku dziesięcioleci od powstania obiektu nie widać tu oznak destrukcji, której wszak należałoby się spodziewać choćby dlatego, że dachówki są miejscami ułożone wbrew zasadom naturalnego spływu wód opadowych, mianowicie tak, iż woda opadowa zacieka po skłonach dachówek do wnętrza ściany (por. ryc. 4). Rzeczywiście, w takich partiach zaobserwowano nieco większą nierówność powierzchni ściany, powstałą wskutek zapoczątkowanych procesów erozyjnych (ryc. 3).

2.2. Obiekty pracowni garncarskiej w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 32a

Przy tej samej ulicy Pięknej zarejestrowano jeszcze kilka innych budynków o ścianach wykonanych w całości lub częściowo ze stłuczki dachówkowej spajanej gliną; niektóre – jak dwa obiekty należące do pracowni garncarskiej przy ulicy Pięknej 32a – wydają się dobudówkami (choć nimi nie są) lub obiektami silnie zmodyfikowanymi (choć dziś już trudno jednoznacznie stwierdzić zakres zmian, które przeszły), a przy tym ich obecne usytuowanie w stosunku do pozostałych budynków oraz wykorzystanie jest nieoryginalne, bo jest zapewne efektem bardziej złożonych i zapewne późniejszych, a nieraz wieloetapowych przemian inwestycyjnych na danej działce siedliskowej.

Owe dwa obiekty gospodarcze przy ulicy Pięknej 32a są położone w głębi wąskiej działki siedliskowej. Są to budynki parterowe, nakryte – tak jak w poprzednio omówionym przypadku – dachami dwuspadowymi z pokryciem dachówką esówką lokalnego wyrobu (ryc. od 5 do 9).

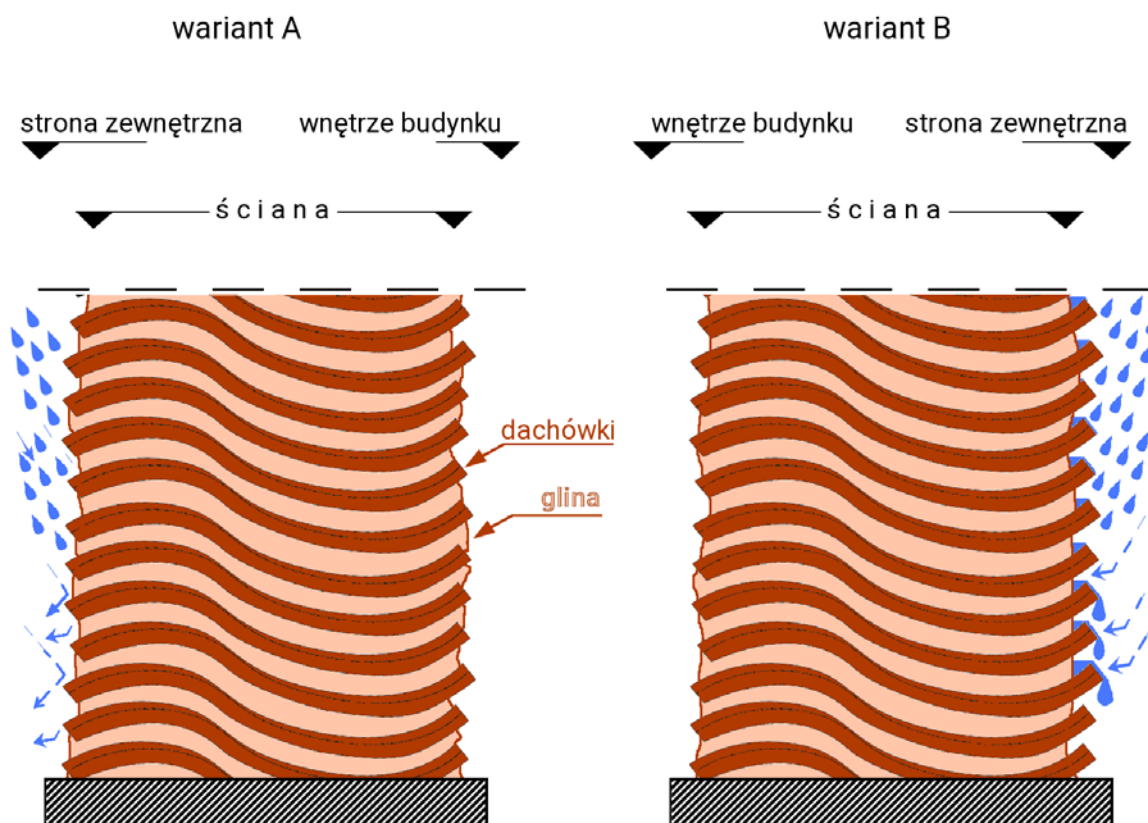
Ryc. 1. Dobudówka gospodarcza do domu w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 1; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016
Fig. 1. An outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 1 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 2. Dobudówka gospodarcza w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 1; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016
Fig. 2. An outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 1 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 3. Fragment ściany dobudówki w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 1; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016
Fig. 3. A piece of wall construction of the outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 1 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 4. Przekrój ściany pokazujący dwa rodzaje ułożenia dachówek: sprzyjające odpływowi wód opadowych (po lewej) i sprzyjające zaciekom (z prawej); źródło: rys. autorzy, 2017

Fig. 4. Two wall sections showing two types of ceramic tile layouts in walls: with tile slopes that enable rainwater drainage (on the left), and causing rainwater absorption (on the right); source: drawing by the authors, 2017

Pierwszy z nich (ryc. 5, 6), położony nieco dalej w głębi działki, ma wszystkie ściany z dachówek spajanych glinianą zaprawą garncarską i wydaje się połączony z nowszym budynkiem z pustaków, od którego jednak jest faktycznie oddzielony trzydziestocentymetrowym prześwitem. Ściany są grube, a dachówka ułożona linią wygięcia wzdłuż osi ściany, tak iż przy powierzchni ścian widać końce dachówek wystające pod kątem prostym, co częściowo neutralizuje problem zaciekania deszczu. W związku z tym dachówki są tu ułożone mniej gęsto niż we wcześniej omawianym budynku, a większą część ściany stanowi surowa glina (ryc. 7). Obiekt należałoby datować na pierwszą połowę XX wieku (prawdopodobnie na lata trzydzieste). O dość dawnej metryce świadczą nie tylko niuanse wykonawczo-konstrukcyjne, lecz także większy niż we wcześniej opisywanym budynku stopień wymycia glinianej zaprawy z lica ścian.

Drugi z budynków przy ulicy Pięknej 32a ma wszystkie ściany z bloczków z betonu komórkowego ze wzmocnieniami betonowymi lub żelbetowymi oraz jedynie kilkoma reliktowymi starszymi partiami muru wykonanymi z dachówek spajanych glinianą zaprawą garncarską, będących pozostałością pierwotnej konstrukcji. Obiekt opiera się na solidnym fundamencie betonowym, którego budulec i kształt pozwalają datować całość (za wyjątkiem późniejszej ściany z pustaków) na połowę XX wieku.

W tym drugim budynku dachówki ułożone są tak, iż na licu ściany nie widać esowatych wygięć, to jest struktura ściany odzwierciedla mniej więcej strukturę zaobserwowaną w budynku przy ulicy Pięknej 1, tyle że układ stłuczki dachówkowej jest tu mniej zwarty: spoiny są tu większe i większy jest proporcjonalny udział zaprawy glinianej w strukturze ściany, zaś sama stłuczka drobniejsza i o bardziej nieregularnych kształtach.

Ryc. 5. Jeden z budynków gospodarczych w Czarniej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 32a;
 fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 5. An outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 32a Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 6. Jeden z budynków gospodarczych w Czarniej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 32a; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 6. An outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 32a Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 7. Fragment ściany budynku gospodarczego w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 32a; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 7. A piece of wall construction of the outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 32a Piękna Str; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 8. Drugi z budynków gospodarczych w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 32a; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 8. The second outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 32a Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 9. Drugi z budynków gospodarczych w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 32a; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 9. The second outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 32a Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

2.3. Obiekty pracowni garncarskiej w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Piękiej 29

Przy ulicy Piękiej 29 mieści się pracownia garncarstwa tradycyjnego i ozdobnego, obecnie należąca do Pawła Piechowskiego, faktycznie zaś od kilku pokoleń prowadzona przez ród Piechowskich. Kilka budynków tej pracowni wykonano ze stłuczki dachówkowej spajanej gliną: wszystkie powstały w latach międzywojennych.

Na posesji znajdują się dwa budynki wzniesione jako domy mieszkalne: jeden z nich to obiekt współczesny wzniesiony z cegły, natomiast drugi, stojący tuż przy ulicy, pochodzi z 1935 roku i ma ściany z dachówek i gliny, otynkowane grubą warstwą cementowo-wapiennej zaprawy tynkarskiej, z ozdobnymi boniowaniami i gzymsami wykonanymi w zaprawie (ryc. 10). Tynk po ponad 80 latach użytkowania trzyma się dobrze, bez ubytków, i całkowicie zakrywa oryginalną konstrukcję. Budynek nie pełni obecnie funkcji mieszkalnej, lecz służy za magazyn wyrobów garncarskich.

Za dachówkowym domem stoi również kilka niewielkich budynków warsztatu garncarskiego, w tym jeden to mała dobudówka do pracowni garncarskiej, mieszcząca „galerię ceramiki” (dawniej był to chlew dwukrotnie dłuższy niż obecnie). Owa galeria również ma ściany z dachówek, otynkowane i pobielone (ryc. 11 i 12). W samej zaś pracowni, mającej ściany z cegły silikatowej, znajduje się podpiwniczenie wymurowane z dachówek, mające ściany zagłębione w ziemi i wewnątrz nieotynkowane (ryc. 13).

Dachówkowe ściany galerii i piwnicy pracowni, które różnią się od siebie układem dachówek (por. ryc. 12 i 13), prawdopodobnie wzniesiono w tym samym czasie co stary dom, czyli około 1935 roku, aczkolwiek partie ścian z cegły silikatowej (w pracowni) są późniejsze. Ściany z dachówek pozostają w doskonałym stanie. Na uwagę zasługuje fakt, że wszystkie te obiekty kryte są również dachówką, prawdopodobnie oryginalną (pokrycie nie było zmieniane od czasu powstania budowli, a jedynie doraźnie naprawiane).

Ryc. 10. Pochodzący z 1935 roku dom o ścianach z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Piękiej 29; fot. I. Horba (materiały archiwalne WA PB, 2012)

Fig. 10. A house in Czarna Wieś Kościelna, 29 Pięka Str., dated back to 1935; photo I. Horba (the archive of the Faculty of Architecture, BUT, 2012)

Ryc. 11. Dobudówka (mieszcząca galerię wyrobów garncarskich) w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 29; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 11. An outhouse (a gallery of hand-made pottery) in Czarna Wieś Kościelna, 29 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 12. Ściana dobudówki w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 29; fot. I. Horba (materiały archiwalne WA PB, 2012)

Fig. 12. An outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 29 Piękna Str.; photo by I. Horba (the archive of the Faculty of Architecture, BUT, 2012)

Ryc. 13 a) i b). Piwnica pracowni garncarskiej w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 29; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016
Fig. 13 a) and b). A basement of a potter's workshop in Czarna Wieś Kościelna, 29 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

2.4. Piwnica wolno stojąca w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 60

Przy tejże samej ulicy Pięknej, najdłuższej i głównej spośród około dziesięciu ulic w Czarnej Wsi Kościelnej, znajduje się nieco większa, lecz dziś już niemal pusta posesja z jedynym budynkiem, mianowicie z wolno stojącą niewielką piwnicą, której niskie grube ściany wykonane są całkowicie z dachówki esówki układanej na zaprawie glinianej tak, iż płaszczyzna elewacyjna pokryta jest jakby ornamentem esowatych zagięć. W ścianie szczytowej i na części ścian bocznych leży gruby wieniec murłatowy z sosnowego drewna, a na nim wymurowano jeszcze z takich samych dachówek przednią ściankę frontonową, stosując wszakże odmienny układ dachówki, mianowicie wzdłużny, tak iż lico przedniej ściany wydaje się pokryte jakby drobnym horyzontalnym ornamentem; całość jest miła dla oka i sprawia wrażenie przemysłanej kompozycji (ryc. 14). Natomiast tylna ścianka frontonowa nie jest wprawdzie oddzielona drewnianą belką murłatową, ale i ona ma strukturę inną niż ścianki poniżej poziomu okapu (ryc. 15).

Ponieważ dwuspadowy dach piwnicy również pokryty jest dachówką, ceramika dachówkowa sta-

nowi główny budulec całego budynku, tym bardziej że w ścianach dachówkę ułożono dość gęsto i bardzo starannie, z zamiarem zarówno nadania budynkowi odpowiedniej trwałości, jak też osiągnięcia efektów artystycznych (światłocieniowo-fakturalnych oraz barwnych). Wydaje się zatem, że już w pierwotnym zamierzeniu budynek nie miał być otynkowany i taki pozostaje po dziś dzień (ryc. 16).

Piwnicę tę wzniesiono w okresie międzywojennym, zapewne w latach trzydziestych XX wieku, a staranność wykonania i celowość jej konstrukcji wskazuje, że już wówczas technika murowania z dachówkowych odpadów spajanych zaprawą garncarską była dobrze rozwinięta, zatem zapewne stosowana tu nawet znacznie wcześniej, może od XIX wieku.

Omawiana piwnica jest jednym z niewielu obiektów tego typu (o ile nie jedynym), które nie zostały przekształcone: po dziś dzień – być może po 70 lub 80 latach od jej wzniesienia – prezentuje ona swą oryginalną zamierzoną formę, nieskażoną przeróbkami. Obiekt wydaje się więc godny formalnej ochrony lub przynajmniej wart pozakonserwatorskich starań o jego zachowanie. Jest to zresztą, jak już wspomniano, jedyny obiekt na tej działce.

Ryc. 14. Piwnica gospodarcza wolno stojąca w Czarnej Wsi Kościelnej, ul. Piękna 60; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016
Fig. 14. A detached storage cellar in Czarna Wieś Kościelna, 60 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 15. Piwnica gospodarcza w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 60; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016
Fig. 15. A detached storage cellar in Czarna Wieś Kościelna, 60 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 16. Piwnica gospodarcza w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 60; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 16. A detached storage cellar in Czarna Wieś Kościelna, 60 Piękna Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

2.5. Dobudówka przy ulicy Wesołej 14

O niewielkiej dobudówce, mającej większe fragmenty ścian starannie wykonane z odpadów dachówkowych spajanych glinianą zaprawą garncarską (być może zawierającą niewielką domieszkę cementu), uzupełnione fragmentami z cegły spajanej zaprawą murarską, niewiele nam wiadomo: nieznaną jest nam czas powstania obiektu ani jego historia. Ciekawy jest jednak pewien szczegół konstrukcyjny, mianowicie wzmocnienie murowanych ścian drewnianymi słupami (ryc. 17).

2.6. Dom przy ulicy Szkolnej 6

Również o tym domu niewiele wiemy. Prawdopodobnie wzniesiono go w latach trzydziestych XX wieku. Ma on częściowo widoczną dachówkową fakturę na partiach ścian poza boniowaniami i gzymsami, które są otynkowane i pobielone (ryc. 18). Dachówkowe ściany zatarto na gładko zaprawą glinianą, toteż są one niemal gładkie, w odróżnieniu od obiektów omówionych powyżej. Dom jest nadal użytkowany, zamieszkały i pozostaje w dobrym stanie technicznym. Zarówno sam obiekt, jak i działka są bardzo zadbane, stale poddawane zabiegom konserwacyjnym.

Ryc. 17. Fragment ściany dobudówki w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Wesołej 14; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 17. Wall construction of the outhouse in Czarna Wieś Kościelna, 14 Wesoła Str.; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 18. Pochodzący z lat trzydziestych XX wieku dom o ścianach z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Szkolnej 6; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiewski, 2016

Fig. 18. A house in Czarna Wieś Kościelna, 6 Szkolna Str., dated back to the 1930s; photo J. Ciecuch, P. Gołębiewski, 2016

Ryc. 19. Drewniany dom w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy E. Chapela 20, z dobudówką z dachówek; fot. J. Szewczyk, 2012

Fig. 19. A wooden house in Czarna Wieś Kościelna, 20 Chapela Str., with its outbuilding made of roof tiles; photo by J. Szewczyk, 2012

2.7. Dobudówka do domu przy ulicy Edwarda Chapela 20

Dobrze zachowany i utrzymany drewniany dom przy ulicy Chapela ma z tyłu niewielką dobudówkę gospodarczą o ścianach wymurowanych z dachówek (ryc. 19 i 20). Obie części, to jest drewniany dom i jego przybudówka, pokryte są dachówką esówką. Właściciele pomalowali całość (ściany drewniane i ściany dachówkowe oraz drzwi drewniane przybudówki, lecz także frontowe ogrodzenie i studnię), nadając im kolor ceglastobrązowy, przypominający naturalną barwę gliny. Jest to więc przykład neutralnych działań restauracyjno-konserwatorskich, nieszkodzących budynkowi i niepowodujących utraty jego spójności estetycznej.

2.8. Budynek gospodarczy przy ulicy Pięknej 56

Niewielki niski budynek gospodarczy w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 56, o ścianach z dachówek i również kryty dachówką (z dachem dwuspadowym), pozostaje w dobrym stanie technicznym. Datowanie i szczegóły konstrukcji są podobne jak w innych tego typu obiektach.

2.9. Obiekty o niepewnej lokalizacji

Materiał ikonograficzny przechowywany w archiwum Pracowni Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej zawiera wykonane przez studentów zdjęcia kilku innych budynków o ścianach z dachówek. Są to bądź budynki o niepewnej lokalizacji (niekiedy wiadomo tylko, że znajdują się w Czarnej Wsi Kościelnej – ryc. 21 i 22), bądź też są to pochodzące sprzed kilku lat ruiny obiektów, które dziś już nie istnieją (ryc. 23).

Podsumowując, w materiałach ikonograficznych własnych (zebranych przez nas podczas badań terenowych w roku 2016) oraz archiwalnych (zgrupowanych wcześniej przez studentów Wydziału Architektury PB) zarejestrowano w Czarnej Wsi Kościelnej trzynaście obiektów mających ściany z dachówki ceramicznej spajanej zaprawą garncarską lub niekiedy może glinocementową, których konstrukcja jest weryfikowalna, bo pozostaje widoczna całkowicie lub na fragmentach ścian. Są to:

- jeden obiekt przy ulicy Pięknej 1,
- trzy obiekty przy ul. Pięknej 29,
- dwa obiekty przy ul. Pięknej 32a,
- jeden obiekt przy ul. Pięknej 56,
- jeden obiekt przy ul. Pięknej 60,
- jeden obiekt przy ul. Wesołej 14,
- jeden obiekt przy ul. Szkolnej 6,
- jeden obiekt przy ul. Chapela 20,
- co najmniej dwa obiekty o nieustalonej lokalizacji.

Ryc. 20. Dobudówka w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy ks. Edwarda Chapela 20; fot. J. Szewczyk, 2012

Fig. 20. An outbuilding in Czarna Wieś Kościelna, 20 Chapela Str.; photo by J. Szewczyk, 2012

Ryc. 21. Dobudówka w Czarnej Wsi Kościelnej; dokładna lokalizacja nieznaną; fot. I. Horba (materiały archiwalne WA PB, 2012)

Fig. 21. An outbuilding in Czarna Wieś Kościelna; photo by I. Horba (the archive of the Faculty of Architecture, BUT, 2012)

Ryc. 22. Dobudówka w Czarnej Wsi Kościelnej; dokładna lokalizacja nieznana; fot. archiwalna z zasobów WA PB
Fig. 22. An outbuilding in Czarna Wieś Kościelna (source: the archive of the Faculty of Architecture, BUT)

Ryc. 23. Ruiny budynku w Czarnej Wsi Kościelnej; dokładna lokalizacja nieznana; fot. archiwalna z zasobów WA PB
Fig. 23. Remnants of a tile-constructed building in Czarna Wieś Kościelna (source: the archive of the Faculty of Architecture, BUT)

Większość spośród powyższych budynków wzniesiono w latach trzydziestych XX wieku, lecz w przypadku niektórych (ryc. 23) można podejrzewać późniejszą datę powstania. Konstrukcja dachówkowa bywała sporadycznie łączona z elementami szkieletu drewnianego (ryc. 17) lub wtórnie z konstrukcją żelbetową (ryc. 1-3, 8, 8 i 23), lub też murem z pustaków (ryc. 8 i 9) albo z cegieł silikatowych.

3. BUDYNKI O ŚCIANACH ZE STŁUCZONYCH DACHÓWEK W CZARNEJ WSI KOŚCIELNEJ, Z ZAKRYTĄ ORYGINALNĄ KONSTRUKCJĄ

Odkryte fragmenty konstrukcji pozwalają na przybliżone datowanie oraz niekiedy na wnioskowanie o okolicznościach towarzyszących powstaniu obiektu na podstawie oględzin nawet wówczas, kiedy nie ma możliwości uzyskania wywiadu z właścicielami obiektu lub kiedy obecnie właściciele nie znają okoliczności powstania danego budynku.

Natomiast spore trudności badawcze pojawiają się w przypadku budynków otynkowanych, kiedy to ich konstrukcja jest zupełnie niewidoczna. Wówczas bowiem trudno jest oszacować czas powstania i szczegóły konstrukcji danego obiektu, a poza tym dyskusyjne jest samo oszacowanie liczby takich budynków, bo jedynym źródłem informacji o tym, które budynki wykonano z dachówek, są ustne przekazy uzyskane od właścicieli lub sąsiadów, często niepewne. Tym niemniej uzyskano ustne informacje o pięciu otynkowanych budynkach, głównie mieszkalnych, które według respondentów mają dachówkową konstrukcję ścian. Również w przypadku tej grupy wiadomo, że większość z nich wzniesiono w latach trzydziestych XX wieku (często datowanie oparto na inskrypcjach elewacyjnych wykonanych w tynku).

3.1. Dom przy ulicy Wesołej 2

Dobrze zachowany i starannie utrzymany dom przy ulicy Wesołej 2 wzniesiono w latach trzydziestych XX wieku, prawdopodobnie tuż przed drugą wojną światową (ryc. 24). Ma on starannie otynkowane ściany z narożnymi boniowaniami, które w okresie powojennym odrestaurowano i ponownie pofakturowano. W stosunku do wersji pierwotnej zmieniono też (przed kilkudziesięciu laty) pokrycie dachu oraz balustradę nad wejściową werandą, tym niemniej zasadniczo budynek nie doznał poważniejszego uszczerbku, jeśli chodzi o jego oryginalną formę. Dom jest stale zamieszkały.

3.2. Dom przy ulicy Pięknej 76

Podobną do wyżej opisanego formę i zapewne też konstrukcję ma dom przy ulicy Pięknej 76

Ryc. 24. Pochodzący z końca lat trzydziestych XX wieku dom o ścianach z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Wesołej 2; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiowski, 2016

Fig. 24. A house in Czarna Wieś Kościelna, 2 Wesoła Str., built in the 1930s; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiowski, 2016

Ryc. 25. Dom o ścianach z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Pięknej 76; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiowski, 2016

Fig. 25. A house in Czarna Wieś Kościelna, 20 Piękna Str., built in 1938; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiowski, 2016

(ryc. 25), na którego facjacie wykonano w tynku inskrypcję z datowaniem obiektu – otóż wzniesiono go w roku 1938. Dom ma drewnianą dobudówkę i także frontową werandę, lecz jego zasadnicza część jest wykonana z dachówek, zapewne – jak w większości obiektów lub może nawet we wszystkich – spajanych glinianą zaprawą zduńską zawierającą niewielką domieszkę cementu. Pod pewnymi względami jego podobieństwo do omówionego wcześniej budynku przy ulicy Wesołej jest wręcz uderzające – facjata nad werandą ma szczytową ścianę z dachówek, a bocz-

ne z drewna; oba budynki miały boniowane naroża (w omawianym przypadku elewację poddano jednak wtórnej termomodernizacji), w obu frontowa weranda wspiera niewielki balkon.

Omawiany obiekt wzmiankują też Inez Horba i Jarosław Szewczyk [2012, s. 25], nie podając jednak dokładniejszych informacji poza tą, że spoiwem ścian jest zaprawa wapienna, co jednak, jak wspomniano, wydaje się dyskusyjne. Ponadto obiekt ten przeszedł szereg zmian modernizacyjnych: zmieniono częściowo stolarkę okienną oraz przekształcono addycje, takie jak weranda z tarasem.

3.3. Dom przy ulicy Szkolnej 8

Według informacji uzyskanych od mieszkańców dom przy ulicy Szkolnej 8 wzniesiono (podobnie jak sąsiedni budynek przy ulicy Szkolnej 6, omówiony wcześniej i mający odkrytą konstrukcję ścian) w latach trzydziestych XX wieku. Obiekt jest niewielki i podobny do wspomnianego już sąsiedniego domu, tyle że całkowicie otynkowany (być może wtórnie). Ponadto w stosunku do stanu pierwotnego zmieniono w nim między innymi pokrycie dachu, system grzewczy z kominem oraz stolarkę okienną. Brak jednak o nim bardziej szczegółowych informacji.

3.4. Dom przy ulicy Pięknej 65

Niewielki dom wzniesiony w latach trzydziestych XX wieku został ostatnimi laty poddany licznym zabiegom renowacyjno-remontowym, w tym termomodernizacji, wymianie pokrycia na blachę dachówkową; podniesiono też jedną ze ścianek kolankowych, zwiększając powierzchnię poddasza, dodano ganek i boczne wejście z daszkiem, wymieniono system grzewczy oraz komin, wymieniono stolarkę okienną itd. Ściany są ocieplone i otynkowane, toteż ich dachówkowa konstrukcja nie jest bezpośrednio widoczna – wiemy o niej jedynie z informacji przekazanych przez respondentów.

3.5. Inne obiekty

W archiwalnych zasobach fotografii (w archiwum Pracowni Urbanistyki i Planowania Przestrzennego w ramach Zakładu Architektury Mieszkaniowej na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej) przechowywane są wykonane przez studentów WA PB fotografie przedstawiające inne obiekty, być może wykonane z dachówek. O jednym z nich wiadomo, że na pewno ma tę konstrukcję (ryc. 26). Lokalizacji nie podano.

4. BUDYNKI, CO DO KTÓRYCH ISTNIEJĄ PODEJ- RZENIA, ŻE SĄ WYKONANE Z DACHÓWEK

Niewielka liczba budynków może jeszcze okrywać pod tynkiem konstrukcję omawianego tu typu. Cechami sugerującymi tę możliwość jest znaczna grubość ścian, nierówność tynku i kształt podobny do tych budynków, o których wiadomo, że mają ściany z dachówek. Obecnie wiemy o jednym obiekcie, który z dużym prawdopodobieństwem można uznać za mający omawiany tu typ konstrukcji ścian.

4.1. Dom przy ulicy Pięknej 56

Nie uzyskano pewnych informacji o konstrukcji tego budynku, lecz jego kształt i niuanse formy (w tym uderzające podobieństwo do budynków przy ulicy Pięknej 76 i Wesolej 2) uzasadniają przypuszczenia, że obiekt ten wzniesiono pod koniec lat trzydziestych XX wieku z dachówek ceramicznych. Nie jest to jednak pewne, bo niedaleko znajduje się bardzo podobny dom (nr 55) o ścianach z pustaków cementowych.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

19 obiektów o ścianach wymurowanych z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej pozwala na wnioskowanie (na prawach hipotez) odnośnie do samego zjawiska, jakim było budownictwo z odpadów dachówkowych, jak i do specyfiki tej konstrukcji.

5.1. Podsumowanie

Wyniki poszukiwań terenowych budynków o ścianach wymurowanych z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej podsumowano w tabeli 1. Wśród zarejestrowanych budynków mających tę konstrukcję jest osiem domów mieszkalnych, dwie piwnice wolno stojące, osiem niewielkich budynków gospodarczo-warsztatowych i jedno podpiwniczenie budynku mającego inną konstrukcję. Większość spośród tych dziewiętnastu obiektów, jeśli nie wszystkie, wzniesiono w latach trzydziestych XX wieku.

Wszystkie obiekty wykonano z dachówek esówek. Połowa spośród wymienionych tu obiektów ma układ dachówek w ścianie taki, iż linia wygięcia jest widoczna na elewacji, zaś druga połowa budynków ma dachówki wygięte poprzecznie do powierzchni ściany; w tym drugim przypadku układ dachówek bywa na ogół ściślejszy i staranniejszy, a ściana lepiej zachowana. Jeden obiekt ma oba układy zastosowane w różnych partiach ścian, ponadto dwa lub trzy obiekty mają krzyżowy układ dachówek w narożach.

Ryc. 26. Dom o ścianach z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej przy ulicy Szkolnej 8; fot. J. Ciecuch & P. Gołębiowski, 2016
Fig. 26. A house in Czarna Wieś Kościelna, 8 Szkolna Str., built in 1938; photo by J. Ciecuch & P. Gołębiowski, 2016

Ryc. 27. Dom o ścianach z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej; fot. archiwum z zasobów WA PB
Fig. 27. A house in Czarna Wieś Kościelna (source: the archive of the Faculty of Architecture, BUT)

5.2. Spostrzeżenia i refleksje

Budowlane wykorzystanie odpadowych skorup ceramicznych (zwłaszcza uszkodzonych dachówek) rozwinęło się w okolicach Czarnej Wsi Kościelnej w latach międzywojennych jako tania alternatywa materiałowo-konstrukcyjna i okazało się tak udanym pomysłem, że domy o tej konstrukcji zaczęto wznosić także w kilku innych gminach, choć robiono to sporadycznie. Prawdopodobnie upowszechnieniu tego pomysłu pośrednio sprzyjała lokalna popularność (w tym samym okresie) także innych rodzajów konstrukcji budowlanych wykorzystujących odpady, na przykład techniki wznoszenia ścian z odpadów tartacznych (tak zwane *budownictwo drzewogliniane* i *drzewowapienne*).

Ponieważ budynki o ścianach ze skorup ceramicznych, czyli zwykle ułomków dachówek, spajanych zaprawą glinianą powstawały najczęściej (choć, jak wspomniano, nie było to niepodważalną regułą) w sąsiedztwie ośrodków produkcji dachówki ceramicznej, więc obfitość dachówki powodowała, że budynki te również pokrywano dachówką. Ponadto niekiedy miały one też „dachówkowe” fundamenty (choć częściej betonowe) i także urządzenia ogniowe (piece, kominy), wskutek czego stanowiły przykład architektury wykorzystującej właściwie tylko jeden podstawowy uniwersalny budulec, jakim była łamana lub pełna dachówka. Były to więc budynki immanentnie dachówkowe. Zatem takie „dachówkowe domy” stanowią interesujące zjawisko na polu miejscowej rodzimej kultury budowlanej zarówno z uwagi na nietypowość samej konstrukcji, jak też na konsekwencję w stosowaniu podstawowego dla niej budulca, czyli dachówki: wysokogatunkowej do dachów, a odpadowej do pozostałych części budowli.

Omawiany typ konstrukcji budzi też zainteresowanie z jeszcze jednego powodu. Otóż wyróżnikiem budynków ze skorup dachówkowych spajanych glinianą zaprawą garncarską i tynkowanych zaprawą tynkarską (wapienną lub cementowo-wapienną) było dobre łączenie się tynku wapiennego z glinoceramicznym rdzeniem ściany. Dawne poradniki taniego budownictwa postrzegały bowiem tynkowanie wszelkich budynków, zwłaszcza zaś glinoziemnych i glinianych, jako problem techniczny trudny do rozwiązania, wskazując na odpadanie tynku wskutek braku dobrego przylegania do ścian, i zalecały całą paletę rozmaitych ku temu rozwiązań, to jest umożliwiających trwałe otynkowanie ścian glino- i ziemiobitych: przed tynkowaniem fakturowano je, dziurawiono, nabijano skorupami, listwowano i tak dalej, albowiem bez tych zabiegów wapienny tynk nie trzymał się gładkiej glinoziemnej powierzchni. Natomiast omawiany tu rodzaj ścian wiązał się moc-

no i trwale z tynkiem poprzez wystające końce skorup ceramicznych i pod tym względem był podobny do ścian drzewoglinianych, których tynkowanie również nie sprawiało problemu, gdyż tynk trzymał się wystających końców polan opałowowych lub odpadów drzewnych.

Sześć lub więcej dekad, które upłynęły od wzniesienia glinodachówkowych budynków, pozwala także na wnioskowanie o ich trwałości. O ile chroni się je przed zamakaniem, pozostają one w dobrej kondycji: nie widać pęknięć, brak też wyboczeń i nierówności.

5.3. Prognoza zjawiska

Miejscowe budownictwo z odpadów dachówkowych w Czarnej Wsi Kościelnej było zjawiskiem o ściśle określonych ramach czasowych, jako że *gros* dachówkowych budynków (lub może nawet wszystkie) wzniesiono w latach trzydziestych XX wieku. Obecnie, po upływie około osiemdziesięciu lat, większość takich budynków wciąż pozostaje w dobrym stanie technicznym, aczkolwiek w przypadku kilku budynków gospodarczych wymieniono część oryginalnej dachówkowej struktury ściany na ścianę z pustaków lub cegieł, zaś w przypadku domów mieszkalnych podejmowane były różne działania modernizacyjne, niekiedy szeroko zakrojone. Tym niemniej nie wydaje się, by wytwory omawianego zjawiska na polu miejscowej kultury budowlanej, czyli budynki o dachówkowych ścianach i pokryciach, były fizycznie zagrożone; niektóre z nich są nawet bardzo zadbane i raczej nie zagraża im całkowity zanik: właściciele na ogół ani myślą je rozbierać.

Brak natomiast kontynuacji tego budownictwa – przynajmniej od półwiecza nie powstawały już tu kolejne budynki o ścianach z dachówek. Należy to przypisać pracochłonności ich wykonania, którą ewentualnie mogłoby zmniejszyć użycie zwykłej zaprawy murarskiej (łatwej do wykonania przez indywidualnego inwestora; wiele osób posiada tu niewielkie betoniarki), która wymaga znacznie mniejszego nakładu pracy niż przygotowanie glinianej zaprawy garncarskiej lub zdunskiej. Paradoksalnie, zaprawa murarska jest dziś – odwrotnie niż to było przed półwieczem lub dawniej – tańsza od zaprawy glinianej.

Czy realne jest przywrócenie tu tradycji budowania z dachówek? Nie wiemy. Dlaczego jednak byłoby to pożądane? Z dwóch powodów: po pierwsze – jako wyraz szacunku dla dziedzictwa miejscowej kultury budowlanej, a po drugie – z uwagi na wyrazistość estetyczną takich obiektów, których istnienie mogłoby przyciągnąć turystów i stać się szerzej znanym wyróżnikiem tych okolic.

Tab. 1. Budynki z dachówek w Czarnej Wsi Kościelnej
Tab. 1. Buildings made of roof tiles, in Czarna Wieś Kościelna

lp.	lokalizacja	funkcja pierwotna	datowa- nie	stan tech- niczny	układ dachó- wek*	uwagi
1	ul. Piękna 1	budynek gospodarczy	b.d.	dobry	<i>b</i>	słupy żelbetowe
2	ul. Piękna 29	dom	1935	dobry	?	otynkowany
3	ul. Piękna 29	budynek gospodarczy	I. 1930-te	średni	<i>b</i>	otynkowany od zewnątrz
4	ul. Piękna 29	podpiwniczenie budynku gosp.	I. 1930-te	dobry	<i>a</i>	nakryte stropem żelbetowym
5	ul. Piękna 32a	bud. gospodarczy (pracownia)	I. 1930-te	średni	<i>a</i>	wysoki fundament betonowy
6	ul. Piękna 32a	budynek gospodarczy	I. 1930-te	średni	<i>b</i>	słupy żelbetowe, część ścian z pustaków
7	ul. Piękna 56	dom	I. 1930-te	dobry	?	konstrukcja niepotwierdzona
8	ul. Piękna 58	piwnica wolno stojąca	I. 1930-te	średni	?	ściany otynkowane
9	ul. Piękna 60	piwnica wolno stojąca	I. 1930-te	b. dobry	<i>a, b</i>	zachowana w stanie pierwotnym
10	ul. Piękna 65	dom	I. 1930-te	b. dobry	?	po licznych zabiegach modernizacyjnych
11	ul. Piękna 76	dom	1938	b. dobry	?	po licznych zabiegach modernizacyjnych
12	ul. Szkolna 6	dom	I. 1930-te	b. dobry	<i>a</i>	po zabiegach modernizacyjnych
13	ul. Szkolna 8	dom	I. 1930-te	dobry	?	po zabiegach modernizacyjnych
14	ul. Wesoła 2	dom	I. 1930-te	b. dobry	?	zachowany w stanie pierwotnym
15	ul. Wesoła 14	budynek gospodarczy	I. 1930-te	średni	<i>b</i>	słupy drewniane, część ścian z cegły
16	ul. Chapela 20	budynek gospodarczy	b.d.	b. dobry	<i>b</i>	wysoka podmurówka betonowa
17	b.d.	dom	I. 1930-te	dobry	?	zachowany w stanie pierwotnym
18	b.d.	budynek gospodarczy	I. 1930-te	dobry	<i>b</i>	zachowany w stanie pierwotnym
19	b.d.	budynek gospodarczy	I. 1930-te	ruina	<i>b</i>	szkielet żelbetowy

* Układ dachówek: (a) linia wygięcia widoczna na elewacji; (b) wygięcie prostopadłe do elewacji

Jest też trzeci powód, pokrewny obu powyższym, a szerzej rozważony w przyszłym drugim odcinku niniejszej trzyczęściowej serii, mianowicie związek budownictwa z odpadów dachówkowych i garncarskich z miejscową ludową tradycją garncarską, jako że Czarna Wieś Kościelna od ponad dwustu lat pozostaje znanym ośrodkiem ludowego garncarstwa. Wyrób dachówek, mis i garnków, w tym tradycyjnych tak zwanych *siwaków*, jest elementem unikalnej kulturowej tożsamości Czarnej Wsi Kościelnej i stanowi część jej historii, zaś widoczność w miejscowym krajobrazie

budynków o ścianach ze skorup ceramicznych tę historię i tę tożsamość potwierdza i udowadnia.

5.4. Uwagi konserwatorskie

Uważamy za pożądane objęcie wsparciem działań zachowawczo-restauracyjnych (w razie potrzeby) i promocyjnych w stosunku do miejscowych budynków o ścianach z dachówek, zwłaszcza zaś w odniesieniu do obiektów najlepiej zachowanych, lecz o widocznej konstrukcji, w szczególności zaś wymienionych w tabeli 1 w rzędach nr 1, 9 i 16.

LITERATURA

1. **Cetera J. (1995)**, *Ośrodek garncarski w Czarnej Wsi Kościelnej*, Wyd. Dom Kultury w Czarnej Białostockiej, Czarna Białostocka.
2. **Gloger Z. (1907)**, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, druk Władysława Łazarzkiego, Warszawa.
3. **Horba I., Szewczyk J. (2012)**, *Ceramika zastosowana w budownictwie ludowym jako cenne dziedzictwo kultury materialnej w podlaskiej gminie Czarna Białostocka*, „Architecturae et Artibus” nr 3, vol. 4.
4. **Kusznerko M. (2011)**, *Nowo odkryta grupa 12 budynków z drewna opałowego we wsi Uhowo*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” t. VII, zeszyt 1, Muzeum Rolnictwa im. ks. K. Kluka w Ciechanowcu, Ciechanowiec.
5. **Kusznerko M., Szewczyk J. (2011)**, *Budownictwo z polan opałowych w Uhowie na Podlasiu*, „Architecturae et Artibus” nr 2 (8), vol. 3.
6. **Łukaszewicz M. (1959)**, *Budownictwo wiejskie z gliny w województwie białostockim*, „Budownictwo Wiejskie” nr 8.
7. **Szewczyk J. (2007)**, *Dyskurs o ewolucji podlaskiego budownictwa ludowego*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Architektura”, z. 20.
8. **Szewczyk J. (2008)**, *Zastosowanie gliny w konstrukcji ścian wiejskich domów na Podlasiu*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej: Architektura”, z. 21.
9. **Szewczyk J. (2010)**, *Budownictwo z polan opałowych – cordwood masonry albo stackwall*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
10. **Szewczyk J. (2011)**, *Piec i komin w tradycyjnym budownictwie ludowym Podlasia*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
11. **Szewczyk J. (2015)**, *Nietypowe budulce w architekturze. Tom 3: Ceramika budowlana*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy statutowej Pracowni Urbanistyki i Planowania Przestrzennego WA PB (nr S/WA/1/17) i sfinansowane ze środków na naukę MNiSW.